

ДА ВЫЗНАЧЭННЯ ПАНЯЦЦА МІЖУЗРОЎНЕВАЙ АМАНІМІІ Ў СУВЯЗІ З ФРАЗЕАЛАГІЗАЦЫЯЙ МОЎНЫХ АФАРЫЗМАЎ

Пад моўнымі афарызмамі — ідыёмамі — трэба разумець такія афарыстычныя прыказкі, якія не маюць літаральнага значэння (г.зн. пры спробе іх сінтаксічнага члянэння пераўтвараюцца ў свабодныя сказы тоеснага лексічнага складу і натуральна губляюць значэнне абагульнення) і/або наогул страцілі сваю ўнутраную форму. Напр.,

- (11) *напраў казе хвост* (“не ўмешвайся не ў сваю справу”)
- (12) *год прожыл, так и рог нажил, другой проживешь – и второй наживешь* (“з гадамі чалавек разумнее”)

Афарыстычныя прыказкі здольны страчваць матываванасць свайго значэння не толькі праз гістарычна абумоўленае знікненне тых рэалій, што былі пакладзены ў аснову вобразнага абагульнення рэчаіснасці, але і ў выніку ўзуальных трансфармацый у маўленні сваёй знешняй формы. Апошняя звычайна назіраецца пры скарачэнні той часткі прыказкі, якая змяшчае «след свайго паходжання ад вобраза» (Потебня 1990, 98). Параўн.

- (...) а) *голод не тетка, пирожка не подсунет*
б) *голод не тетка*

Значым, што страта афарыстычнымі выказваннямі літаральнага значэння абагульнення ўвогуле вельмі рэдкая з’ява. Гэта звычайна суправаджаецца іх фразеалагізацыяй – г.зн. узнікненнем унікальнай семантычнай сувязі паміж кампанентамі афарыстычнага выказвання, што дэтэрмінуе нячленнасць яго

значэння. Апошняя стварае падставы для пераходу афарыстычных прыказак у разрад фраземных адзінак мовы. Параўн.

(...) *што ўбіў, тое ўехаў* – прыказка (“як сцэбіеш каня, так ён і налягне”)

(...) *што ўбіў то ўехаў* – фразема (“бесклапотны, гультаяваты, такі, што толькі пад прымусам робіць што-небудзь”)

Такога кшталту з’яву можна вызначыць як «міжузроўневая аманімія».

Вядома, што канстантнай характарыстыкай моўнай сістэмы з’яўляецца іерархічнасць і структурная аўтаномнасць, замкнёнасць (але не ізаляванасць) узроўняў яе адзінак. Дапушчальнасць магчымасці міжузроўневай аманіміі не павінна супярэчыць самому прынцыпу структурна-іерархічнай непранікальнасці ўзроўняў моўнай сістэмы, бо з’яўляецца толькі яшчэ адным наказчыкам разумення сукупнасцей элементаў самой моўнай сістэмы і яе падсістэм як размытых недакладных мностваў, адноснага характару іх замкнёнасці. Само значэнне «лінгвістычнай пераменнай» Л.Заде ў такім выпадку можа распаўсюджвацца не толькі на ўласна «словы і сказы» як адзінкі адпаведнай падасістэмы мовы (гл. Заде 1976, 7), але і як на элементы структуры мовы, звязаныя паміж сабой узроўнева-іерархічнымі адносінамі і маючыя адпаведны статус, што, у сваю чаргу, можа быць зменлівы, як і сама лінгвістычная пераменная. Пры гэтым разуменне адноснага характару структурна-іерархічнай замкнёнасці ўзроўняў прадугледжвае не асэнсаванне міжузроўневай аманіміі як выносу іх хаатычнага «перакрыжвання», а існаванне пэўных заканамернасцей яе ўзнікнення (на-яўнасць адпаведных умоў, правілаў, фільтраў і г.д.).

Пераважная колькасць фактаў міжузроўневай аманіміі прыпадае на выпадкі, калі нейкая (зразумела, значымая) адзінка пэўнага ўзроўню мовы функцыяніруе ў якасці адзінкі наступнага, «вышэйшага», узроўню, але не набывае істотна «новага» плана зместу (г.зн. асіметрыя знешняй формы і плана зместу адпаведнага знака з’яўляецца функцыянальна дэтэрмінаванай і адпаведным чынам абмежаванай). Яскравым прыкладам такой міжузроўневай аманіміі можна лічыць стаўшы ўжо хрэстаматычным узор дэманстрацыі якаснага, а не колькаснага (resp. па ступені складанасці), адрознення элементаў розных узроўняў структуры мовы – супадзенне сказа, слова, марфемы і фанемы ў лацінскім І (“ідзі”), якое было зазначана А. А. Рэфармацкім (гл. Реформатский 1967, 28-29). Тут кожная адзінка, што ўжываецца ў якасці адзінкі наступнага, «вышэйшага» узроўню, не страчвае структурнай сувязі з сваім узроўнем, таму што, па-першае, натуральна не ўступае з ім у адносіны іерархічнасці, хаця і можа мець ускладнёную фармальную структуру. На ўзроўні сказа слова І спалучаецца са спецыфічнай для выказвання інтанацыяй, паводле проціпастаўлення, напр., такому сказу, як І тесит – “ідзі са мной”, у якасці слова І адрозніваецца ад марфемы І больш складанай марфалагічнай структурай – І+о, паводле проціпастаўлення з І-те - «ідзіце» (параўн. Уровни языковой структуры 1972, 109), што аднак нельга разглядаць, і асабліва на ўзроўні сказа, менавіта як узроўневае камбінаванне. А па-другое, кожная адзінка, што ўжываецца ў якасці адзінкі наступнага, «вышэйшага» узроўню моўнай інтэграцыі, не страчвае ў гэтым выпадку свабоднага (або несвабоднага як не менш універсальнага) характару сваёй падмовы з адзінак «ніжэйшага» узроўню.

Зусім іншае можна назіраць, калі нейкая значымая адзінка пэўнага ўзроўню моўнай структурацыі функцыяніруе ў якасці адзінкі таго ўзроўню, з элементаў якога яна сама складаецца. Асноўная маса такіх выпадкаў міжузроўневай аманіміі прыпадае на фразеалагічныя спалучэнні з лексікалізаваным значэннем (бо ўстойлівыя непрадкатыўныя спалучэнні слоў не з'яўляюцца адзінкамі асобнага ўзроўню моўнай структурацыі). Напр.,

- (1) *кожны собака* (“усякі, любы”)
- (2) *біць лынды* (“гультаяваць або бяздзеінічаць”)
- (3) *даць пудла* (“памыліцца або прамахнуцца (не пацэліць)”)
- (4) *начная зязюля* (“жонка”)
- (5) *тут быў тут няма* (“хуткі, рухавы хто”)
- (6) *да Масквы ракам не паўстаўляеш* (“багата чаго- н.”, параўн. Лепешаў 2, 180-181)

Другая разнавіднасць такога кшталту міжузроўневай аманіміі прадстаўлена функцыяніраваннем адзінак лексічнага ўзроўню ў якасці марфем, што, як правіла, вельмі моцна абмежавана словаўтваральнымі магчымасцямі пэўнай моўнай сістэмы і таксама не з'яўляецца распаўсюджаным, – гэта, напрыклад, у беларускай і рускай мовах пераважна выпадкі далучэння да слоў пэўназначных і службовых лексічных адзінак у якасці прэфіксаў, якія, у прыватнасці, увогуле адрозніваюцца ў сістэме афіксальных адзінак блізкасцю паводле свайго плана зместу і структурнай самастойнасці да слоў, а таксама выпадкі ўтварэння новых слоў шляхам словаскладання і зрашчэння. Захаванне прынцыпу «нераскладальнасці» (гэсп. непадзельнасці на меншыя адзінкі таго ж роду) пры міжузроўневай аманіміі названага тыпу лексічных і звышслоўных па сваёй фармальнай структуры адзінак дасягаецца за кошт страты той адзінкай, што функцыяніруе за межамі свайго ўзроўню, здольнасці свабодна камбінавацца з адзінак ніжэйшага ўзроўню (таго, дзе ўтвараецца аманімія) з прычыны замацавання ў межах апошняга за дадзенай адзінкай такога значэння, якое не вынікае са значэнняў складаючых яе кампанентаў (гэсп. яе «фразеалагізацыі» у шырокім сэнсе), г.зн. замацавання за ёй істотна новага плана зместу.

Такім чынам, можна вылучыць наступныя агульныя заканамернасці ўтварэння міжузроўневай аманіміі паміж сказамаі і словамі:

1) калі лексічнае напаўненне сказа складаецца з аднаго слова, «новы» змест не замацоўваецца за знешняй формай адпаведнай лексічнай адзінкі, г.зн. міжузроўневая «аманімія» у гэтым выпадку мае яскрава функцыянальны характар і не вядзе да ўтварэння структурна «новай» значымай адзінкі, якая можа аўтаномна і рэгулярна функцыяніраваць у «новай» якасці (па-сутнасці, гэтую з'яву можна кваліфікаваць як «міжузроўневую полісемію»);

2) калі агульнае значэнне фразы з сінтаксічнай структурай сказа лексікалізуецца ў маўленні, гэта абавязкова суправаджаецца ўзнікненнем унікальнай сувязі паміж кампанентамі фразы (а г.зн. і ўнікальнай сувязі паміж яе новым планам зместу і знешняй формай), што дэтэрмінуе, у сваю чаргу, утварэнне структурна новай адзінкі (тут назіраецца аманімія ва ўласным сэнсе гэтага слова).

Трэба аднак зазначыць, што далёка не кожная ўстойлівая фраза з сінтаксічнай структурай сказа, якая мае лексікалізаванае агульнае значэнне, уступае з той адзінкай, што з'яўляецца яе прататыпам, у адносіны менавіта міжузроўне-

вай аманіміі (гэсп. абавязкова пачынае функцыяніраваць паводле правіл спалучальнасці ўжо лексічнага ўзроўню моўнай інтэграцыі). Асноўная колькасць выпадкаў лексікалізацыі агульнага значэння сказаў прыходзіцца на звычайную, не міжузроўневую аманімію (набыццю фразамі з сінтаксічнай структурай сказа, што маюць лексікалізаванае значэнне, якасці іншай узроўневай спалучальнасці звычайна перашкаджае іх аб'ём, а таксама адпаведнае інтанацыйнае афармленне, якое дэтэрмінуецца пэўнымі адценнямі значэння адпаведнай пераасэнсаванай фразы). З другога боку, далёка не кожная ўстойлівая фраза з сінтаксічнай структурай сказа, што функцыяніруе ў якасці адзінкі лексічнага ўзроўню, мае лексікалізаванае значэнне. Напр.,

- (7) *палка о двух концах* (“тое, што можа выклікаць і станоўчыя, і адмоўныя вынікі, дапускае і добры, і дрэнны канец”)

Сярод фразеалагізаваных спалучэнняў з лексікалізаваным агульным значэннем адзінкі са структурай скончанай фразы прадстаўлены, як ужо згадвалася, амаль адзінкавымі фактамі. У рускай мове, напрыклад, такіх выпадкаў, паводле даных найбольш аўтарытэтных фразеаграфічных даведнікаў (параўн. Молотков 1986, Федоров 1991) зусім няшмат (усяго, па нашых падліках, не больш за сто адзінак). А ўстойлівыя фразы з лексікалізаваным агульным значэннем, якія па сваёй структуры належаць да афарыстычных, наогул можна пералічыць амаль па пальцах. Параўн.

- (8) *не бей лежачего* (хто “гульгаваты, безадказны” альбо што “лёгка, недзякая, звычайна аб якой-н. працы”, параўн. Теля 1995, 160)
(9) *темна вода во облацех* (“пезразумела”)
(10) *два сапога пара* (хто “падобныя, хто-н. адзін на аднаго”, параўн. Молотков 1986, 407-408)

Гл. таксама прыклад (7).

Літаратура:

1. *Заде Л.* Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений. — М., 1976.
2. *Лепешаў І.Я.* Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2 т. — Мн., 1993.
3. *Молотков 1986* — см.: Фразеологический словарь русского языка: Свыше 4000 словарных статей / *Войнова Л. А., Жуков В. П., Молотков А. И.* и др.; Под ред. *Молоткова А. И.* — М., 1986.
4. *Потебня А.А.* Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка [1892] // *Потебня А. А.* Теоретическая поэтика. — М., 1990. — С. 55-131.
5. *Реформатский А.А.* Введение в языковедение. — М., 1967.
6. Теля 1995 — см.: Словарь образных выражений русского языка / *Аристова Т.С., Ковишова М.Л., Рысева Е.А.* и др.; Под ред. В.Н.Теля. — М., 1995.
7. Уровни языковой структуры // Общее языкознание. Внутренняя структура языка. — М., 1972. Гл. 2. С. 92-119.
8. *Федоров 1991* — см.: Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII-XX в.: В 2 т./ Под ред. *Федорова А. И.* — Новосибирск, 1991.